

ФІЛОСОФІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

ISSN 2663-0265 (Print), ISSN 2663-0273 (Online)
Journal home page: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP>

СОЦІАЛЬНІ НАУКИ

УДК: 316.7

Сергій Валерійович Легеза

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Пр. Гагаріна 72, Дніпро, 49000, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3767-5848>, E-mail: slegesa@gmail.com

Received 16 August 2018; revised 15 September 2018; accepted 18 October 2018

doi: 10.15421/351911

ФЕНДОМ ЯК СОЦІАЛЬНА МАШИНА: МОЖЛИВОСТІ ТА ТУПИКИ (ПОСТ)РАДЯНСЬКОГО ФЕНДОМУ

Анотація.

Розглянуті ключові особливості та вектори розвитку фендома – неформальних об'єднань користувачів популярної культури. Проаналізовані особливості змін фендома в умовах соціополітичних та культурних змін останніх десятиліть. Зокрема, зафіксовані базові зміни у функціонуванні фендома на пострадянському просторі в умовах розвитку системи інтернет-комунікацій.

Ключові слова: *фендом, популярна культура, соціальні групи, інтернет-співтовариства.*

Sergiy V. Legesa

Oles Honchar Dnipro National University

Gagarina ave., 72, Dnipro, 49000, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3767-5848>, E-mail: slegesa@gmail.com

Fandom as a social machine:

possibilities and deadlocks of (post)soviet fandom

Abstract.

Fandom is a term referring to the organized groups of popular culture's consumers, who are interested in its certain forms. Fantastic fiction fandom is specific due to its highest level of unity and is rather interesting for sociology.

As the fandom develops, it implements the following forms of social activity:

1) forms a developed system of horizontal communications around the plots, characters, or popular culture events; becomes a source of the analytical efforts of the popular culture's consumers.

2) enables the members' creativity development and writing of co-creative texts; it refers to the "fan-fiction" phenomenon.

3) allows creating recruitment connections between "the readers" and "the authors". Membership in a fandom facilitates the assimilation of the minimal knowledge for the reconstruction of the genre canon.

4) creates the background for the feedback expansion between "the author" and "the reader"; this feedback allows the authors to fulfill certain social orders (conscious or unconscious).

5) promotes social activity: holding conventions and festivals, working with youth, as well as with the authorities and cultural sphere's institutions, publishing activities, and so on.

In the USSR, fandom emerged in the middle of the 1960s as a Fantastic Fiction Club. In the beginning, the fandom was literature-centric and separated. The situation had been changing since 1981 when the first fantastic fiction convention "Aelita" was held.

Holding the conventions promoted the common practices' transformations; that was how the fandom was created. From the early 1980s in the USSR, Fantastic Fiction Club became a holistic system. In 1983-84, an attempt to establish the United Fantastic Fiction Club "Velyke Kiltse" (The Great Ring) was the formal confirmation of the above-mentioned process. The purpose of the United Fantastic Fiction Club was to coordinate the activities of the smaller clubs in the USSR.

At the same time, formal and informal practices emerged within Fantastic Fiction Clubs. First of all, it was the appearance of fandom literary awards (for instance, “Aelita”). However, the main flaw of such prizes was that people were awarded not only for the significant works but “for services” as well. For example, the winners of the first “Aelita” award in 1981, became the Strugatsky brothers (for the story “Beetle in the Anthill”) and O. Kazantsev, as a “fantastic fiction patriarch”. In addition, there were tensions between Kazantsev and the Strugatsky brothers.

The informal and dangerous, considering the informational monopoly of the Soviet government, fandom activities, were the publication of fanzines and the amateur translation (samizdat) of the Western authors, whose books could not be published officially.

The latter activities resulted in the overreaction of the Party: during 1984-1986, the Komsomol and parties attempted to control the fandom.

The third period of the Soviet and post-Soviet fandom’s development started in the late 1980s when the ideological control weakened. Diversification of the fandom became its major characteristic since various groups focused on various practices emerged. First of all, it was the LARP movement and its first even “The Hobbits’ Games”, which was both a role-play based on Jr. R. R. Tolkien’s novels and a convention, held in 1990.

Until the 1990s, the fans had not communicated actively. However, it changed when the fandom gained access to the Internet. The fandom’s virtualization resulted in: 1) increasing number of contacts of the particular fan and making it easier to join the fandom; 2) further diversification of the fandom, when the one becomes a member of several groups; 3) further transformations of the conventions and literature-centrism’s reduction; 4) emergence of “info-hubs”, which specialized in the popular culture issues; 5) simplified establishing of the reference groups, which are the “non-academic critics”; 6) formation of the interpretational fantastic fiction canon.

In addition, communication between “the author” and “the reader” changed as well. The main tendencies were: 1) reduction of the distance between the reader and the author, profanization of the author; 2) facilitation of the fan’s transfer on the author’s position (with the help of both seminars and the possibility to publish literary works on the Internet, without official publishers).

The main obstacle for the fandom’s existence is its “ghettoization”, which means its transformation into a self-sufficient social machine in the cultural production and consumption space. Furthermore, the other problems are popular culture’s recursiveness, authors and fans’ breaking with the “big culture”, and facilitation of creation and utilization of the ideological constructs, which later integrate into the system of social practices.

The positive tendency is an attempt to transform the fandom from a closed social group into the social landscape’s element. The conventions’ transition into the urban space, which is a novation for the Soviet culture, illustrates this tendency perfectly.

Therefore, there are two tendencies, which create the current fandom’s landscape in the post-Soviet space. Firstly, it is the issue of impermeability and “ghettoization” of the fandom. Self-sufficiency of the fandom members’ forms of activity and the cultural product’s recursiveness create barriers for holistic development. Secondly, the fandom attempts to reach the “open” forms of communication between culture and society. Diversification, a complication of the structure units, an increasing number of events related to the fandom’s functioning, growing number of members, and rising quality of the communication with social reality allow the author of the paper to discuss the trajectories of the fandom’s further development as an element of society.

Key words: *fandom, popular culture, social group, internet community*

Сергей Валерьевич Лезега

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Пр. Гагарина 72, Днепро, 49000, Украина

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3767-5848>, E-mail: slegesa@gmail.com

Фендом как социальная машина:

возможности и тупики (пост)советского фендома

Аннотация.

Рассмотрены ключевые особенности и векторы развития фендома – неформальных объединений потребителей популярной культуры. Проанализированы особенности изменений фендома в условиях

социополитических и культурных подвижек последних десятилетий. В частности, зафиксированы базовые изменения в функционировании фендома на постсоветском пространстве в условиях развития системы интернет-коммуникаций.

Ключевые слова: фендом, популярная культура, социальные группы, интернет-сообщества.

Формуляр можливого: фендом як елемент соціальної дійсності

Популярна культура, окрім як на рівні продуктів безпосереднього вжитку (книжки, кінофільми, ігри тощо), існує й у формах соціальної активності як творців, так і споживачів: від зустрічей із авторами та забезпечення їх підтримки (у вигляді фан-груп) до спеціалізованих спільнот, орієнтованих на споживання культурного продукту.

При цьому, фендом (як організовані групи споживачів масової культури, поєднаних зацікавленістю певного її напрямку) серед інших різновидів популярної культури чи не найпоширеніше функціонує саме у межах фантастики (як метажанру¹). Ба більше: фендом фантастики відрізняється чи не найбільшим рівнем згуртованості і як такий представляє інтерес для соціологічного знання.

Загальноприйнятою датою зародження фендому як явища, вважають – для західної традиції – двадцяті-тридцяті роки ХХ століття [4, р. 34-44]. В США, які виявилися тут піонерами, поява перших товариств, центрованих у фантастичному жанрі, була пов'язаною, зокрема, із виникненням згуртованих колективів читачів, що відповідало розвитку стратегій розповсюдження журналів палп-фікшн, що активно розвивалися у міжвоєнні десятиліття ХХ ст. [2] Відданий читач виявився важливим елементом існування сектору фантастичної періодики, оскільки це давало можливість будувати стратегії «прямих» зв'язків між видавцями та їх цільовими аудиторіями.

Найважливішим для розвитку фендому була поява чисельних «низових» організацій читачів та любителів фантастики із посиленими зворотними зв'язками. Ступінь цієї активності була доволі різною, від існування в якості суто дискусійних клубів, орієнтованих на письмове спілкування своїх членів, до пов-

носправних клубів та асоціацій любителів фантастики, таких, як нью-йоркський «The Futurians» [3] чи «The Los Angeles Science Fiction Society» [6].

Ці спілки читачів та творців з самого початку свого існування проявляли інтерес до ряду важливих для розвитку фендому справ. До них належать як реалізація суто споживачьких практик (наприклад, обмін та придбання літератури), так і низка специфічних проблем, які стали елементами «самосвідомості» фендому. Цими базовими для фендому завданнями стали: жага реалізації пізнавальних практик (навколо авторів, актуальних для читачів, або світів, які тими авторами створювалися); жага поширення комунікативних практик (із іншими «такими ж самими», створення мережі горизонтальних зв'язків однодумців); нарешті, жага творчості (оскільки фендом ставав транзитивним простором для рекрутації нових творців культурного продукту – і одночасно, простором, звідки виходили й видавці чи редактори, чия присутність у фендомі ставала одним з елементів «сильної» позиції при подальшому професійному рості).

Із розвитком фендому поступово формулювалося й поле соціальної та культурної активності, яку фендом був готовий закріплювати за собою. В цілому, ми б виділили наступні (беручи цей список як певний шаблон для подальшого розгляду долі фендому на радянському та пострадянському просторі).

По-перше, фендом формує розвинену систему горизонтальних комунікацій, частіше за все – навколо системи сюжетів, героїв чи подій масової культури (як поле аналітичних зусиль для опису нереальних світів популярної культури).

Це – по-друге – дає можливість розвитку креативності учасників фендому, виникнення со-творчих – по відношенню до базових – тек-

¹ Теоретичні підходи до такого опису фантастики розглянуті, напр., [41]

стів, актуальних для читачів; мова йде про так званий феномен «фанфікшн», аматорських творів, де героями стають персонажі світів інших авторів.

По-третє, таке зростання креативності дозволяє виробляти рекрутаційні зв'язки між «читачами» та «авторами» на основі а) розвитку творчих навичок «читача» і б) занурення суб'єктів фендому в простір жанрових кліше. До того ж, перебування у фендомі полегшує засвоєння необхідного мінімуму знань для відтворення, так би мовити, жанрового «канону».

Це ж, по-четверте, створює передумови для розширення систем зворотного зв'язку між групами, де цей зв'язок на середину ХХ ст. був послабленим (а то й відсутнім) – між «автором» та «читачем». Причому, мова йде не лише про читацькі реакції; зв'язок із цільовою групою дає авторам можливість виконувати безпосередні соціальні замовлення (свідомі чи несвідомі).

Окрім того, «живий» фендом (як, наприклад, більшість західних його варіантів) дає можливості для соціальної активності в межах популярної культури: це організація конвентів та фестивалів, послідовна робота із молоддю – і з офіційними установами культурної сфери, а також видавнича діяльність (від видання т.зв. «фензинів», неофіційної преси, до книжкових видань – із чіткими уявленнями про особливості своєї аудиторії).

Нарешті, існування фендому створює специфічні за складом та знаннями «референтні групи», що на фоні відсутності зацікавленості масовою культурою з боку академічної науки чи літературної критики формує умови для саморефлексії жанрового простору.

Радянський фендом як КЛФ: особливості зародження

Виникнення фендому в Радянському Союзі виявилось відтермінованим щонайменше до 1960-х (що було пов'язаним, перш за все, із послідовним контролем влади за подібного роду «ініціативами знизу»).

Можливості для цього виникали одночасно на двох рівнях.

По-перше, це зміни на рівні управлінських структур: з 1960-х на рівні партійного керівництва країною та письменницьких організацій йде послідовне обговорення важливості використання потенціалу фантастичної та пригодницької літератури як елементу політики виховання молоді. (Починаючи від Всеросійської наради по науково-фантастичній та пригодницькій літературі, проведеної у 1958 р. [28] та наради по проблемам наукової фантастики, скликаної Комітетом по друку при Раді Міністрів СРСР в 1966 р.²).

З іншого боку, йде стихійний процес формування суто читацьких спілок та об'єднань: частіше за все, навколо офіційних установ, таких як бібліотеки або Спілки читачів (як це було із найстаршим КЛФ в СРСР, саратовським «Отражением», що був створений при Науковій бібліотеці Державного Саратовського університету (1965)).

Загальною рисою руху, з якого народжувався радянський фендом, була його, скажімо, літературоцентричність на фоні територіальної розірваності, локальності цих осередків.

Бібліотеки та Спілки читачів були надто специфічними установами, аби породжувати якісь практики, що виходили б за межі суто читацьких, пов'язаних із споживанням літератури та безпосереднім обговоренням її в дискусійному форматі. До того ж, подібна діяльність ніколи не ставала надто популярною. Так, наприклад, вже згаданий КЛФ «Отражение» (м. Саратов) через двадцять років свого існування давав в якості автохарактеристики зовсім невеликі цифри: *Кількість – 30-50 людей в залежності від теми засідання. Актив – 15 людей, рада – 8 людей*; а в якості головних своїх завдань фіксував наступні: *Наше головне завдання – зорієнтувати читача в безкрайньому морі фантастики, сприяти вихованню читацького доброго смаку* [8] (всі переклади з російської зроблені автором статті). В цьому випадку, навіть екстремальні – на фоні інших

² До цієї наради вийшло кілька публіцистичних текстів, як критичних по відношенню до «нової фантастики», яку уособлювали, наприклад, А. та Б. Стругацькі, так і тих, що займали позицію захисту. Зокрема, наприклад [12].

– форми роботи в КЛФ (як то – театральні вистави чи «товариські суди» над героями фантастичних книжок) залишалися принципово текстоцентричними³.

Окрім вибудовування взаємин по осі «читач – книга», КЛФ в радянському просторі в перший період свого існування, брали на себе іншу важливу функцію: забезпечення контактів між читачем та авторами. При цьому, незважаючи на важливість практики поїздок авторів-фантастів по регіонам – для зустрічі із читачами, – можна говорити про інформаційний дефіцит (інколи – й голод), який залишався майже незмінним фактором на першому етапі існування КЛФ в СРСР.

З усієї низки практик, які пропонував своїм членам фендом західний, в системі радянських КЛФ до 1980-х домінували саме «читацько-літературні» заходи й можливості.

Додамо ще й проблему принципової локальності осередків та відсутність глобалізуючих практик, що допомагали б утворенню тісної мережі міжклубних контактів. Ранній радянський фендом був територіально та інформаційно розпорошеним, в ньому були відсутні події, які можливо було б вважати свого роду «точками зборки», якими для західного фендому стали, наприклад, конвенти.

Радянський фендом як дистанція змін: від клубу до конвенту

Переламним для розвитку фендому в СРСР став 1981 рік, коли відбувся перший конвент – фестиваль фантастики «Аеліта» (м. Свердловськ, зараз – м. Єкатеринбург). Що характерно, виникнення його було, свого роду, результатом праці низи⁴.

Формальним приводом для створення конвенту стало заснування премії за кращий твір

вітчизняної фантастики (із формулюванням: *Премія присуджується за твори, що отримали широке визнання, що відрізняються актуальністю проблематики, новизною авторського замислу та художнього втілення* [37]). Але куди більш важливим стало виникнення неформальної – спочатку – традиції участі в фестивалі фенів⁵. По суті, «Аеліта» з 1981 року функціонувала як перший (і довгий час єдиний) конвент на просторі СРСР.

Виникнення конвентів – як специфічної для КЛФ практики – призвело до низки змін у сутності праці та існування КЛФ в радянському просторі.

Перш за все, змінюється стандарт існування клубів любителів фантастики – з цього моменту вони поступово перетворювалися з окремих випадків в системні утворення із розвинутою системою міжклубних контактів. Контакти ці до певного часу зводилися до спорадичних та замкнених на персональну ініціативу, але вони мали можливість поширюватися як елемент існування фендому. Обмін інформацією та створення низки персональних контактів дозволяли КЛФ змінюватися з «одиночного випадку» в мережу.

До того ж, початок 1980-х став в СРСР часом вибухового збільшення числа КЛФ (з цього часу клуби любителів фантастики, здається, необмежені ані територіально, ані, так би мовити, функціонально: вони виникають як у великих, так і в малих містах, як в контексті діяльності офіційних структур – бібліотек чи Спілок книголюбів – так і в якості самодіяльних груп)⁶. Кількість клубів любителів фантастики досягла, схоже, критичної межі й потребувала створення центру по координації їх розвитку. В 1984 р. було розроблено ідею

³ Важливо пам'ятати й про суто прагматичну участь певної кількості членів КЛФ в діяльності клубів на фоні постійного інформаційного та книжкового дефіциту; КЛФ в цьому випадку досить вдало працювали в форматі колектора НФ-літератури.

⁴ Формально, фестиваль був організований сумісно із Радою по пригодницькій та науково-фантастичній літературі СП РРФСР та при критично важливій участі (та при контролі) ЦК ВЛКСМ, але перш за все він став результатом діяльності редакції журналу «Уральский следопыт» (УС) та персональним зусиллям С.Мешавкіна зокрема, та при активній участі редактора УС В.Бугрова (див. щодо історії створення конвенту: [29])

⁵ Хоча попервах цей момент залишався необов'язковим – учасники першої «Аеліти» згадують: ...якщо на першій «Аеліті» було всього 15 людей з близької Пермі, то через рік в Свердловськ приїхало вже 40 людей з багатьох міст [37].

⁶ При цьому помітимо, що з місць виникнення КЛФ в просторі СРСР майже повністю виключені школа та університет – в кращому випадку, цей останній ставав місцем проведення засідань, але не брав на себе функцію активного гравця, що формував би в КЛФ «програму дня».

Об'єднаного КЛФ «Велике Кільце»⁷, чия офіційна мета була – координація праці максимальної кількості КЛФ СРСР.

Був навіть розроблений статут та загальні положення ОКЛФ⁸, але система на той момент так і не запрацювала (оскільки час створення її співпав із системною кризою у взаєминах КЛФ та влади). Взагалі, кількість активних КЛФ оцінюється на той момент у межах близько сотні (оцінка І. Вахтангішвілі в примітках до проекту Положення про ОКЛФ «ВК», зроблених в тому ж 1984 р. [13]).

Саме в цей період з'являються й нові форми активності членів КЛФ (пов'язані, перш за все, із жорстким інформаційним дефіцитом радянського простору). Тут можна говорити про актуалізацію двох основ існування радянських та пострадянських КЛФ: 1) видавничу діяльність (перш за все – у вигляді фензінів); 2) аматорська перекладацька діяльність.

Щодо першого пункту, то, навіть маючи на увазі, що перший – зафіксований – фензін відноситься ще до 1966 р. (*Гусли Кота Василя*, виходив тиражем три (!) екземпляри в КЛФ м. Свердловськ (зараз – м. Єкатеринбург) [44, с.15]), розвиток цієї тенденції припадає саме на першу половину 1980-х рр. (хоча пік фензінів був у наступний період розвитку КЛФ, у к. 1980-х).

Дослідник та бібліограф жанрової періодики Є. Харітонов звертає увагу на велику різноманітність напрямів фензінів: від суто бібліографічних бюлетенів до критичних та літературно-художніх журналів [44, с.4]⁹. По суті, заснування (та існування) фензінів означало ситуацію, коли свій голос отримував читач (нехай навіть – до часу – в образі «компетентного читача», інтегрованого в систему функціонування жанрової літератури куди сильніше, ніж читач казуальний).

Це створювало умови для розвитку двох важливих для фендому соціальних практик: 1) в умовах ігнорування критикою літературного процесу в жанровій прозі, компетентний читач на рівні фензину формував критичну компетенцію знизу¹⁰; 2) на рівні статей у фензінах формулювався первинний термінологічний апарат, який задавав правила споживання жанрової продукції (причому, маючи на увазі важливу різницю в тодішньому сприйнятті «письмового» та «позаписьмового» дискурсів, друкований текст переводився в площину компетентного-по-дефолту, що підвищувало значимість продуктованих для фендому текстів¹¹).

Іншою важливою складовою того періоду були аматорські переклади (та розквіт самвидаву) фантастичних текстів – перш за все

⁷ Характерним для стану взаємодії поміж КЛФ у той період був навіть вибір назви цього координаційного органу: «Велике Кільце» – система цивілізацій у літературному всесвіті, створеному І.Єфремовим – чи, вірніше, система зв'язку між ними (оскільки міжзор'яні відстані роблять майже неможливими безпосередні контакти між окремими цивілізаціями; вони співіснують виключно в інформаційному полі).

⁸ У преамбулі цього документу мета ОКЛФ зафіксована наступним чином: ...ставити своєю метою координацію діяльності КЛФ, розробку стратегії та тактики клубного руху, допомогу в проведенні міжклубних заходів та в розвитку роботи всередині КЛФ, організацію нових клубів, реалізацію інформаційного зв'язку між КЛФ, що в нього входять [32]; характерним був і п.3 Загальних положень, що робив спробу розмістити ОКЛФ у просторі офіційного дискурсу тих років (яка спроба так і виявилася нереалізованою): Клуби-члени «ВК» будують свою роботу на основі постанови ЦК КПРС «Про роботу із творчою молоддю», в тісному зв'язку із партійними, комсомольськими та суспільними організаціями [32]).

⁹ Втім відмітимо, що, не зважаючи на важливість появи фензінів, широта їх впливу за межами КЛФ, який їх видавав, зводилася до незначних величин (тиражі їх рідко коли перевищували кількадесят екземплярів; в умовах же відсутності швидких каналів розповсюдження інформації та жорсткого контролю над засобами копіювання в СРСР, інформаційна значимість більшості фензінів обмежувалася активними членами того КЛФ, який фензін видавав).

¹⁰ Відмітимо, що для функціонування культурного простору це було тим важливішим, що «критики знизу» мали необхідні первинні компетенції та мали первинні знання, необхідні для споживання популярної літератури (яка розвивається через оперування усталеними кліше, що створюють базові структури в жанрі; оперування ними – як і компетентне їх споживання – є незмінною первинною необхідністю).

¹¹ Нагадаємо, що найвідомішою історією формування критики актуального стану жанру та тенденцій його розвитку стала діяльність саме фензіна: мова йде про англomовне видання «Shear truth», що стало важливим елементом формування ідеології кіберпанку (причому, ідеології саме читацької: видання формувало призму, крізь яку читачам пропонувалося оцінювати авторські зусилля. Див: [42]). В просторі фендому на території СРСР ця тенденція була реалізована лише в виданнях к. 1980-х – п. 1990-х рр., вже за часів кризи та падіння радянської системи.

авторів закордонних, але й радянських, які по різним причинам не могли бути опубліковані офіційно, як, наприклад, «Бридки лебеді» А. та Б. Стругацьких¹².

Це не лише формувало когорту перекладачів, що прийшли в видавництва, коли – за наступне десятиріччя – державний тиск послабшав, але й вирішувало проблему заповнення інформаційних лакун щодо окремих жанрових різновидів фантастики.

Наведемо лише два приклади.

Важливим та «культовим» текстом для радянського фендому став роман Г.Гаррісона *Нескорена планета* [16] (*Deathword*), що став доволі незвичним як за тематикою, так і образами героїв тексту. Але наступні романи циклу для офіційного книговидавництва були ризикованими (оскільки сюжети там стосувалися не екологічної проблематики, але схем соціально-історичного розвитку, виходячи далеко за межі офіційної марксистської доктрини історії). Самвидав закрив цю проблему.

Другим випадком був «випадок фентезі», яке виявилось засвоєним лише поколінням «четвертої хвилі»¹³ наприкінці 1980-х¹⁴. До цього моменту фентезі як напрямок фантастичної літератури для радянського читача не існував. (Навіть класичні тексти Дж.Р.Р. Толкіна були присутні лише як варіанти «літературної дитячої казки»: перше видання «*Володаря Кілець*» [43] було принципово скороченим і не опубліковане повністю: світ побачив лише перший том). Але саме в самвидаві функціонували аматорські переклади,

наприклад, «*Хронік Амберу*» Р.Желязни – як певний еталон тексту фентезі (а вплив цього циклу на «*Стража Перевалу*» С.Логінова – беззаперечний).

Обидва випадки – і становлення критика-аматора, і самвидавча перекладацька активність – виявилися новаторськими для роботи КЛФ. До того ж, вони вступали в досить жорстке протиріччя із принципом монополії влади на інформацію, реалізованим в межах ідеологічної конструкції СРСР. Поява текстів, що не проходили узгодження із офіційними структурами, відповідними за інформаційне виробництво, не могло не скінчитися конфронтацією із владою¹⁵.

Офіційною реакцією на змінність форм соціальної активності КЛФ стала низка критичних документів та практика заборон, що формувала взаємодію між фендомом та владою в середині 1980-х. Якщо з кінця 1970-х влада доволі охоче йде на контакти із молодіжними неформальними рухами в межах жанрової культури (наприклад, між 1977 та 1983 рр., навіть залишаючи поза увагою створення «Аеліти» як першого конвенту на території СРСР, було проведено кілька Семинарів молодих письменників), то 1983-1986 рр. стали для КЛФ важким періодом.

Піком протистояння між офіційними структурами та КЛФ стала записка відділу пропаганди ЦК КПСС «Про серйозні недоліки в діяльності клубів любителів фантастики»¹⁶. В ній, зокрема, вказувалось наступне: *В окремих клубах практикується переклад*

¹² Історія питання викладена в: [40, с. 108-113].

¹³ Прийнята назва для авторів, які починали свій активний творчий шлях в кінці 1970-х рр.; по суті, покоління учнів (безпосередніх – через роботу двох семінарів, московського та ленінградського/пітерського, або опосередкованих – через номінацію певних сюжетів, етики та естетики) братів Стругацьких. Ці останні уособлювали в собі – разом із І.Єфремовим – покоління третє (на відміну від покоління, що активно писало у 1920 – «першого» – та покоління 1930 – 1950 рр., із їх послабленими сюжетними та мовними експериментами (див.: [14, с. 21-28])

¹⁴ Початком цього напрямку фантастики можна вважати публікацію оповідання Ст.Логінова «*Страж Перевалу*» в журналі «Техніка – молодежи» у 1988 р. (См.: [27])

¹⁵ Важливо розуміти, що частіше за все це не було свідоме дисидентство та боротьба із Системою: КЛФ були достатньо інтегровані в офіційні та громадські – цілком конвенційні – структури радянського простору, й раз у раз демонстрували готовність притримуватися правил гри, характерних для радянської системи – нагадаємо, хоча б, постійну взаємодію їх із місцевими підрозділами Спілки письменників, або декларації про те, що КЛФ будують свою роботу ... в тісному зв'язку із партійними, комсомольськими та суспільними організаціями [32]. Мова тут йде про те, що практики, які відпрацьовувалися КЛФ на початку 1980-х, ламали монополію інформаційного виробництва, характерного для радянського простору – й набували рис «зон ризику» самим фактом свого існування.

¹⁶ Треба мати на увазі, що подібного роду документи мали рекомендаційний характер лише на перший погляд: на місцях вони сприймалися як безумовна команда до дії – аж для роботи репресивного апарату.

закордонних книг, що не видаються в СРСР, можна помітити й випадки множення та перепродажу цієї літератури. Учасники клубів створюють власні твори фантастики, причому в багатьох випадках низького ідейно-художнього рівня. (...) Без дозволу органів культури, вони проводять диспути, тематичні вечори й спектаклі на фантастичні теми. (...) Взагалі «виходу в маси», за межі клубу, надається чимало уваги. В резолюційній частині документу вказане наступне: Ми вважали б доцільним рекомендувати ЦК компартій союзних республік, крайкомам, обкомам КПРС, Міністерству культури СРСР, ВЦСПС, ЦК ВЛКСМ, Мінвузу СРСР (...) усунути від керівництва клубами людей, ідейно незрілих, таких, що порушують Положення про клубів по інтересам. Розпустити ті клуби любителів фантастики, діяльність яких наносить шкоду вихованню молоді [19].

Фендом на шляху до «пострадянськості»: нові можливості

Третій етап розвитку фендому був пов'язаний із загальною зміною ідеологічної ситуації в СРСР – а далі і з розпадом Радянського Союзу. Сутність його можна зафіксувати двома пунктами: по-перше, це диверсифікація фендому; по-друге, це зміни систем звичних практик фендому із «віртуалізацією» простору контактів та виробництва сенсів.

Трансформація фендому активно йде з кінця 1980-х., а пов'язана вона була, перш за все, із появою в до того часу монолітному просторі читачів фантастики нових активних фендомних груп.

Велика диверсифікація почалася від оформлення специфічної групи т.зв. «рольовиків» (причому, у випадку СРСР, поминаючи стадію настільних ігор, як це було із системою D&D у фендомі західному).

Формальне ускладнення поля фендому можна датувати 1990 р., коли під м. Красноярськ проходять перші «Гобітські ігрища»: рольова гра за мотивами творів Дж.Р.Р. Толкіна. Учасниками її стали 130 людей зі всього тодішнього СРСР (що, додамо, відразу задало новий масштаб події в межах фендому: звичайний конвент на той момент збирав

приблизно таку ж саму кількість людей, але рольова гра передбачала більш чітку логістику та взаємодію між організаторами та учасниками).

В базовому варіанті загальних положень «Гобітських Ігрищ-90» (розроблені КЛФ «Вічні паруса», м. Красноярськ) в якості мети, яку ставили перед собою організатори, було прописане наступне: Рольова гра «Гобітські ігрища» ставить метою зібрати любителів казкової фантастики для проведення семінару, виставки графічних робіт, конкурсів та, власне, рольової гри по казковій епоней Дж.Р.Р. Толкіна «Володар перснів» [46].

Логічним продовженням «польовок» став спеціалізований конвент, спрямований вже не на будь-якого любителя фантастики в широкому сенсі, але саме на представників рольового руху. На пострадянському (по факту) просторі найбільшим став конвент «Зіланткон» (м. Казань), вперше проведений у 1991 р. (конвент проходить до теперішнього часу, збираючи в середньому 2-3 тис. людей (що, в принципі, залишається найбільшим конвентом на пострадянському просторі – і десь на порядок більше, ніж в середньому збирають неспеціалізовані фантастичні конвенти).

По суті, поява рольового співтовариства призвела до збагачення поля «усталеного фендому» (попервах орієнтованого на любителя фантастики в широкому – і літературоцентричному – сенсі слова). Подальший розвиток фендомного руху як в СРСР, так і після його розпаду, йшов шляхом реального і формального ускладнення (поява паралельних груп в раніше єдиному фантастичному фендомі; окрім рольового руху, це – послідовно – групи «реконструкторів», «анімешиків», любителів коміксів тощо). Виокремлення більшості цих груп в якості специфічних утворень раніше чи пізніше призводило до появи в їх середовищі всього спектру ознак фендомів: спеціалізованих співтовариства; фензинів, центрованості на проблематиці групи; нарешті – специфічних масових подій аж до конвентів.

В той же час, «звичайний фендом» посилює свої позиції в контактах із владою – це стало особливо помітним на фоні демократи-

зації соціальних процесів в просторі Радянського Союзу періоду «перебудови»¹⁷. Окрім розвитку самого руху по створенню КЛФ та низки заходів для молодих непрофесійних авторів, що проводилися сумісно із офіційними структурами Союзу письменників, йшов процес реорганізації руху КЛФ. Зокрема, мова йшла про створення єдиного центру координації (але цього разу – вже не на рівні самодіяльності у вигляді ОКЛФ «ВК», але під егідою формальних молодіжних та партійних організацій). У березні 1988 р. у Києві під егідою ЦК ВЛКСМ та Центрального правління Всесоюзного товариства любителів книги відбулося Всесоюзна нарада КЛФ, результатом чого стало створення Всесоюзної ради КЛФ (під формальним керівництвом ЦК ВЛКСМ) [45].

Втім – характерним чином – така спроба (що була, по суті, пошуком символічного ресурсу для кожної зі сторін) завершилася взаємним розчаруванням: КЛФ не дали органам влади необхідної кількості «активних неформалів», готових перетворювати фантастику в ідеологічний ресурс, а влада не дала фендому фінансових та технічних можливостей самореалізації (*Життя показало, що окрім ЦК ВЛКСМ, ніхто із спонсорів нам не допомагає. (...) Недоліків в нашій праці виявилось куди більше, ніж досягнень. Це пояснюється перш за все тим, що ми опинилися практично без усілякої підтримки* [Цит. за: 45, с. 284]).

Крім слабкості самореалізацій в площині реальних подій (якими бачилися, перш за

все, можливості для публікацій – в тому числі й нових авторів¹⁸), труднощі перехідного періоду фендому були пов'язані із проблемою донесення його позиції до суспільного загалу поза формальними рамками внутрішніх контактів.

Перш за все, йдеться про довгу відсутність періодичного видання, що виходило б за межі суто фензину, й мало б офіційний статус журналу.

Сама проблема необхідності спеціалізованого журналу фантастики – давня. Вихід журналу фантастики обговорювався в середовищі як авторів, так і видавців з 1960-х, від першого «ренесансу» радянської фантастичної прози. Журнал міг виконувати низку функцій: 1) просвітницьку (будуючи критичний дискурс в площині фантастики); 2) становлення нового пулу авторів (чим, наприклад, для польського фендому став від початку 1980-х журнал *Fantastyka*) та 3) суто інформаційну (перетворення журналу в свого роду «трибуну фендому»). Втім, всі спроби створення такого журналу до 1991 р. (чи то – до формального кінця СРСР) закінчувалися нічим¹⁹.

Характерним чином, навіть формальна поява в 1991 р. спеціалізованого журналу фантастики «Если» (м. Москва, 1991 – 2012 рр.) не зняло гостроти проблеми. Наприклад, перші кілька років журнал не надавав свої шпальти під твори вітчизняних авторів, зосереджуючись на публікації західних творів. Свою роль мало й понижене значення для «Если» суто критичної роботи (яка чи не відразу зосере-

¹⁷ Звернемо увагу на те, що низка дослідників радянського фендому готові вважати період після 1986 р. – специфічним (третім) етапом його розвитку; зовнішніми факторами тут стало часткове зменшення контролю за громадськими рухами з боку партійного керівництва та актуалізація – для країни в цілому – осередків неформального руху (См.: [21])

¹⁸ Проблема, яку – частково, із усією критикою якості кінцевого продукту – у 1988-1994 рр., ще в радянському (сутнісно) ідеологічному просторі – взяло на себе ВТО МПФ Школа Єфремова, що створило формат «антології молодих авторів». За сім років функціонування проекту було випущено 104 книги (враховуючи перевидання), в тому числі й перекладні видання чи авторські збірки. (див. склад серії: [38]). Втім, діяльність ВТО МПФ мало ще один – доволі несподіваний – вимір: їх очолили персонажі, що сприймалися як одіозні; в результаті діяльність ВТО МПФ стала причиною першого розколу в пізнорадянському фендомі.

¹⁹ Звернемо увагу на доволі показний момент: «пусте місце» реального журналу фантастики у 1970-80-х рр. займав такий собі «віртуальний майданчик» кількох літературних та науково-популярних журналів, що послідовно надавали свої шпальти під фантастику; до них можна віднести «велику п'ятірку» журналів пізнорадянського часу: «Техника – молодежи», «Знание – сила», «Вокруг света», «Уральский следопыт» та «Химия – жизнь» (кожен – із своїм специфічним обличчям та завданнями: див. ретельне дослідження щодо журналів [23]). Наприкінці 1980-х роль у розширенні інформаційного поля грали й регіональні періодичні видання (так, з 1988 року раз на місяць місце під матеріали «віртуального КЛФ» надавала київська газета «Друг читача», були такі розділи й в молодіжній регіональній пресі – як, наприклад, наприкінці 1980-х в дніпропетровській газеті «Прапор юності»).

дилася не стільки на аналітичному, скільки на «маркетинговому» секторі; інформативність для журналу виявилася куди більш важливою, ніж дискусійність).

До певної міри це завдання на межі 1980-1990-х взяли на себе фензіни (найбільша кількість їх з'являється у проміжку часу між 1989 та 1995 рр.).

Віртуалізація як простір побуту фендому

Не менш важливим був другий фактор, що змінив формат існування фендому на – вже – пострадянському просторі. Мова йде про розширення технічних можливостей комунікації; про прихід епохи Мережі.

Це, перш за все, мало суто технічний вимір: для розвитку мережевого сектору фендомної спільноти було необхідне забезпечення певного рівня зв'язку, критична кількість підключених до мережі комп'ютерів тощо.

Як і у випадку із «фізичним» фендомом, фендом «мережевий» розвивався від літературоцентричності: з часів т.зв. FIDO, де домінувало обговорення літератури та творча діяльність – в тому числі через практики навчання.

Втім із розширенням числа членів фендому, та із профанізацією, «узвичасненням» технічних засобів комунікації, розширюються та змінюються формати роботи та функціонування фендому в нових технічних умовах.

Ці зміни торкалися цілої низки моментів, кожен з яких, на нашу думку, залишався критично важливим для розвитку фендому.

Так, перетворення інтернет-комунікації в звичну систему контактів давало полегшення входження потенційного любителя фантастики у фендом, оскільки безпосередній контакт «в реальності» ставав лише кінцевою ланкою процесу включення актора в систему усталених соціальних контактів.

Більш того, якщо головною проблемою фендому за часів «до інтернету» була певна обмеженість числа контактів на одного його діяча (прямо пов'язана із обмеженістю територіальних переміщень, що було характерною рисою існування фендому тих часів), то

відтепер ситуація змінюється на протилежну. На кожного учасника фендомного руху число контактів збільшується (причому, величина ця – є принципово відкритою, оскільки сама конфігурація простору віртуальних контактів закликає до збільшення числа контактних груп).

До того ж, полегшеність встановлення контактів та можливості селективної діяльності (оскільки в мережі ми отримуємо можливість створювати максимально комфортне – на персональному рівні – інформаційне середовище) з необхідністю призводили до подальшої диверсифікації фендому на «групи за інтересами»²⁰. Більшість тих, хто свідомо реалізував свою активність в діяльності у межах фендому, частіше за все виходили за межі суто літературоцентричних практик (підключаючись до спільнот, що були б центровані на проблемах рольових чи комп'ютерних ігор, аніме-культури, коміксів, чи окремих франшиз – як то «Зоряні війни» чи «Warhammer 40000»). Це змінило й формат проведення конвенту: при активній диверсифікації груп в межах єдиного фендому ускладнюється сама структура конвенту – нехай це стало доволі довгим шляхом.

Свобода комунікації в мережі інтернет зробила можливою й зростання активності функціонування фендому в інформаційному середовищі. Мережеві спільноти активно – і відразу – отримують свого роду «інфо-хаби», чия задача накопичення та упорядкування інформації, актуальної для любителів фантастики (як в цілому – і тоді ми говоримо про розвиток ресурсів універсального напрямку, таких, як «ФантЛаб» [25] (Росія) або «Світ фентезі» [35] (Україна), або ж – про ті з них, що розбудовуються навколо окремого автору або світу, як, наприклад, «Сім королівств» [1] навколо світу Дж.Р.Р. Мартіна чи «Світи Анджея Сапковського» [30]).

Створення інформаційних ресурсів з необхідністю поглиблювало й можливості критичного осмислення окремих культурних

²⁰ Хоча, безумовно, мова тут повинна б йти про свого роду «чисельні лояльності», оскільки один і той же суб'єкт може ставати активним членом більш ніж однієї групи-за-інтересами.

феноменів в межах фантастики. Збирання інформації завжди тягне за собою обговорення, рефлексію як загальних проблем жанру, так і розбудову інтерпретаційної традиції навколо окремих його феноменів: авторів, їх світів чи окремих творів. Прикладом, скажімо, могла б бути діяльність т.зв. група «Людени» [39], що досліджує творчість А. та Б. Стругацьких: існуючи ще з домережєвих часів, вона, тим не менш, активно розвивається саме завдяки вдалій інтернет-активності (аж до проведення та інформаційної підтримки багаторічного (з 2012 р. до смерті Б. Стругацького) інтернет-інтерв'ю [5]).

Активність в мережі означала ще й спрощене утворення референтних груп, які виступали в якості експертів щодо питань розвитку жанру – й до певної міри вирішували проблему відсутності академічної критики розвитку фантастики як такої. Більш того, чимала кількість відомих в подальшому дослідників – в межах академічної науки – вийшли з рядів фендому, одночасно залишаючись активними й у мережєвих спільнотах²¹. А присутність таких референтних груп в мережі полегшує й можливі контакти із ними з боку пересічного учасника фендому; це ж, в свою чергу, формує «тяглість» традиції, створення й унааявлення загальноприйнятого формату мережєвої взаємодії, свого роду «мережєвого етикету» в межах фендому.

Також, цілісна система мережєвих контактів у середовищі зацікавлених спільнот призводить і до створення «повістки денної» окремих секторів фендому (або й в цілому). Причому, як говорить досвід останніх років, в межах розлому «старого фендому» та політизації дискурсів щодо, здавалося б, суто внутрішніх питань, це стає питомих середови-

щем для посилення горизонтальних зв'язків та систем «свій – чужий» (і розломи тут йдуть не по національним лініям, а саме по соціально-політичним поглядам).

Такі практики, окрім суто політизованої проблемності, полегшують створення єдиного інтерпретативного канону щодо феноменів формульної культури – або ж і розвитку фантастики в цілому. Одночасно, це до певної міри звужує необхідність індивідуальної креативності: звернення до «канону» економить фенам час та надає універсальні пояснення щодо окремих авторів, творів чи елементів авторських світів (до – інколи – повної їх ідеологізації²²).

Важливим елементом самоусвідомлення фендому, його авторефлексії стає збирання документів та споминів [22] (оскільки сама традиція існування фендому на (пост)радянському просторі налічує щонайменше два-три покоління «користувачів»).

Фендом поміж «читанням» та «писанням»

Під'єднання фендому до мережі віртуальних комунікацій створило й нові можливості для взаємин у групах, які раніше знаходилися у послідовній та беззаперечній протифазі: між «письменниками» та «читачами».

До певного моменту, ці дві групи в межах фендому²³ продовжували існувати у звичних для домережєвого суспільства формах. Між читачем та письменником в цьому випадку зберігалася чітка дистанція. В кращому випадку, формувався своєрідний зворотній зв'язок із читацькою аудиторією (причому, реалізація цього зв'язку залежала від ступеня мобільності автора – оскільки забезпечувалася майже виключно у вигляді безпосереднього контакту в межах авторських зустрічей).

²¹ Прикладами важливих для розвитку жанру персон могли виступати, наприклад, В. «БВИ» Борисов (як бібліограф творчості братів Стругацьких) чи В. Язневич, який зібрав найбагатшу на пострадянському просторі колекцію документів та видань, що відносяться до творчості Ст. Лема. Обидва діячі, до того ж, мають професійні публікації [47, 10, 11]

²² Характерним, на наш погляд, тут є приклад засвоєння (та реінтерпретації) фендомом творчості братів Стругацьких: від повного сприйняття їх моделі майбутнього (т.зв. «Світу Полудня» – див., наприклад: [33]) до – на теперішній час – створення критичної інтерпретації запропонованої цими авторами моделі майбутнього (як такої, що не співпадає із реваншистською лінією сучасного російського фендому – та ще й входить в протиріччя із підкресленою ліберальністю поглядів самих Стругацьких) (См.: [15, с. 168]).

²³ Вони, безумовно, є глибоко пов'язаними, оскільки «читачі» становлять питомих середовище для діяльності «письменників», а культурне виробництво, яке реалізують ці останні, є необхідним для розвитку формульної культури, споживачем якої є «читачі».

Це не зуміла стерти навіть екстенсифікація видавничих практик (поява приватних видавництва, в більшій мірі, ніж державні, зацікавлених в забезпеченні контактів між автором та аудиторією). Ця практика встояла й в умовах створення письменницьких «інкубаторів» (якими, наприклад, були московський та петербурзький семінари для молодих авторів, які проводили брати Стругацькі [36]) – або ж «творчі інтенсиви» (як семінари молодих авторів, що проводилися ще з початку 1980-х рр. – наприклад, Малєєвські семінари та семінари в Дубулти 1982-1989 рр.).

Письменник – особливо той, хто вже публікувався – залишався відділеним від аудиторії.

Мережа змінила ці обставини.

Перш за все, елементом об'єктивної реальності став факт, що присутність автора в Мережі полегшує контакт із ним. Полегшується він як суто технічно (присутність автора в Мережі дає можливість для контактів безпосередніх чи опосередкованих – в залежності від обраного інструменту присутності, від авторської сторінки до онлайн-інтерв'ю). З іншого боку, автор стає доступнішим психологічно: контакти, опосередковані мережею, знижують комунікативні бар'єри. Автор в Мережі – це автор, так би мовити, «під лампою».

Це, в свою чергу, означало й зміну рівня допустимої приватності письменника. Ще до недавня він був лише «автором»; «людина» в ньому залишалася в тіні. Тепер же сфера приватного життя, колись комунікативно закрита, раз по раз стає елементом публічного простору. Причому, мова тут йде не про розкриття специфіки письменницької справи, але про всілякого роду позалітературний побут автора, його життя як пересічної людини. Це приводить до послідовної «десакралізації» автора (і не просто як конкретної людини – як специфічної професії). «Бути письменником» – стає зрозумілою практикою для пересічного заці-

кавленого читача. Сам же письменник, все частіше виходячи за межі суто творчості, виробництва текстів, дозволяючи собі політичні, соціальні зауваження – або й зауваження, що стосуються повсякденності «тут-і-зараз» – стає зрозумілим елементом дійсності²⁴.

Одночасно, фігура автора зберігає своє значення суто як виробник культурного продукту, «творець світів». При цьому, помітимо, для актуалізації фігури автора-як-творця реальний автор, як він присутній в системі безпосередніх контактів, не є необхідним; частіше за все – достатньо і його творчості²⁵. Саме творчість автора стає точкою кристалізації для груп однодумців – і пов'язаних із цим контактів. До останніх можна віднести накопичення контекстуальної інформації, дослідження кордонів авторського задуму, встановлення інтертекстуальних зв'язків базового тексту із культурним фоном автора тощо. Причому, помітимо, що такого роду проекти виключно рідко стають результатом свідомої авторської політики; куди частіше вони реалізуються як ініціатива знизу, від пересічних читачів.

Присутність автора в мережі є важливою і для рекрутації груп творчих однодумців, практик творчої допомоги письменників, які вже реалізувалися, тим, хто лише починає писати. Подібні практики не є чимось новим: ми вже згадували цілком функціональні в часи СРСР творчі семінари братів Стругацьких в Ленінграді/Петербурзі та Москві. Але на відміну від попередніх часів, такого роду творчі майстерні, розміщені в мережі, виводять за межі обов'язкових практик безпосередні контакти учасників подібних семінарів. Діапазон можливої взаємодії між письменником «справжнім» та «потенційним» є в мережі досить широким: від суто літературних курсів до створення активної мережевої групи однодумців або ж – участь в критичному оцінюванні творів початківців.

²⁴ Це стосується й збільшення числа реляцій з фендомних заходів – конвентів, творчих зустрічей тощо; причина тому – особливості поведінки фенів та письменників на таких заходах (в свій час, відомий український фантаст Б. Штерн характеризував типову поведінку на конвенті як «сп'ю», поєднуючи «сплю» та «п'ю» [18]. Відповідно ініціанти, пов'язані із образом «фантаст у польових умовах» як ніщо інше наближали письменника до образу «пересічного фена».

²⁵ Прикладом могли б стати сайти, що працюють із світами, створеними закордонними авторами, як, наприклад, «Сім королівств», присвячений творчості Дж.Р.Р. Мартіна; фігура автора тут мінімально значима (й присутня через актуалізацію світа, ним створеного – через авторські інтерв'ю, оголошення ним творчих планів тощо).

Одночасно, профанізація та десакралізація автора, про яку ми говорили, створює ілюзію письменницької діяльності як загальнодоступної практики. В цьому випадку, фендом отримує широкі можливості для розвитку творчої креативності своїх учасників. З певного моменту, вони не тільки активно пишуть – а виникнення, наприклад, феномену «фанфікшн»²⁶ не пов'язане із зародженням віртуальних контактів через мережу інтернет – але й отримують можливість швидкого та безпосереднього відзиву на свої творчі спроби.

Але такого роду аматорська творчість не вичерпується фанфікшн: для інтернет-простору є характерним існування творчих практик, пов'язаних як із створенням оригінальних творів, які розміщуються на електронних сайтах без повноцінного їх друку²⁷, так і з формуванням автокритичного зусилля: самі аматори стають критиками робіт своїх товаришів, формують прийнятні для таких творчих співтовариств межі прийнятного та естетичні канони.

Нарешті, це виникнення на базі специфічних інтернет-співтовариств конкурсів оповідань «на задану тему» (де, до речі, на умовах анонімності аматор може мірятися силами із літераторами-професіоналами – або отримати від них компетентну критичну оцінку: саме такими залишаються такі відомі мережеві конкурси, як «Рваная Грелка» [31], «Коллекция Фантазии» [24] або «Зоряна фортеця» [20]).

I – last but not least – віртуальне середовище та особливості взаємодії в ньому змінюють й форми своєрідного «соціального замовлення», із обслуговуванням якого часто асоціюють масову культуру²⁸. Система очікувань аудиторії, як і готовність письменників – аматорів чи професіоналів – прислухатися до них,

дає можливість якщо не виключати державу з цих процесів, то відтіснити її з позиції монополіста на далеко не першорядне місце. (Тут важливий момент: мова не йде про зміну якості культурного продукту, що з'являється в результаті реалізації такого соціального замовлення, як не йде і про вектори його; мова йде виключно про форми взаємодії автора та аудиторії).

Геттоїзація vs розвиток: загальні тенденції існування фендому на пострадянському просторі

Найбільш ризиковим моментом існування фендому залишається, на нашу думку, його «геттоїзація» (як і того культурного простору, на розвиток та засвоєння якого фендом перш за все орієнтований).

Мова йде про певну «закритість» фендому – не стільки про обмеження рекрутації нових членів (тут, здається, немає ані формальних, ані реальних бар'єрів), скільки про перетворення фендому в самодостатню соціальну машину в межах культурного виробництва, його специфічних практик тощо.

Фендом виробив цілком прийнятні для себе форми внутрішньої та зовнішньої активності – причому, на пострадянському просторі ці форми доволі часто стають самодостатніми, такими, що створюють систему, яка підтримує та відтворює саму себе.

По-перше, як будь-яка усталена соціальна група, що має актуальні орієнтири для самоатрибуції в середовищі популярної культури, фендом схильний до консервативності, до сприйняття важливими, вартісними тих сюжетів, героїв чи атрибутів вигаданих світів, які вже зробилися усталеними, ввійшли в канон. Оскільки ж і рекрутація нових авторів в масовій культурі – в умовах поширення контактної

²⁶ Фанфікшн – аматорські твори, чий сюжет виводить запозичених у автора героїв за межі авторського тексту – як, наприклад, продовження «Володаря Кілець» Дж.Р.Р. Толкіна чи аматорські розповіді про подальші пригоди героїв циклу Дж. Роулінг про Гаррі Поттера; звернемо увагу на те, що якщо вони й з'являються до актуалізації інтернет-простору, останній залишається на теперішній час головним питомим середовищем їх існування (Див.: [34])

²⁷ Найбільш відомим залишається сайт «Самиздат» [17], де нові твори розміщуються самими авторами; більш того, тенденцією останніх років є розміщення творів з «Самиздата» на т.зв. «піратських» ресурсах: де викладається контрафактна продукція. Так, наприклад, на сайті «Флибуста» для неопублікованих творів введений окремий розділ «Самиздат».

²⁸ Треба мати на увазі, що масова культура має принаймні двоступеневий зв'язок із реальністю. По-перше, вона стає віддзеркаленням реальних соціальних інтенцій та процесів, продукуючи сюжети, цією реальністю породжені. По-друге, масова культура сама активно впливає на зміни в реальності, пропонуючи сюжетні, ціннісні чи естетичні орієнтири, які поглинаються соціальною реальністю, стають її елементами.

зони фендому – йде, здебільшого, зсередини цієї соціальної групи, то це призводить до своєрідної рекурсивності масової культури. Окремі сюжетні схеми чи естетика, чи мовні особливості з більшою, ніж в «мейнстрімі», легкістю робляться тут усталеними кліше²⁹.

Чим далі тим більше масова культура на пострадянському просторі³⁰ (а через це – й фендом, чиє існування масовою культурою підпитується) йде на розрив з «великим канонам», із літературою та культурою взагалі. Фендом – вслід за масовою культурою – схильний не стільки реагувати на змінності в «великій літературі», в «літературному мейнстрімі», скільки створювати свої власні системи пріоритетів. До того ж, певну непрозорість фендому по відношенню до загальнокультурних процесів (як і з точки зору незалученого користувача) забезпечує весь спектр компенсаторних фендомних практик засвоєння культурних продуктів (від косплею до писання фанфікш).

По суті, дистанціювання від «великої культури» створює й небезпеку полегшеного створення – та засвоєння – суто ідеологічних конструктів; ці ж останні, зароджуючись в середовищі масової культури та стаючи питомим середовищем для учасників руху фендому (оскільки вони раз у раз стають зоною рефлексій користувачів в усьому її можливому спектрі), інтегруються як елемент соціальних практик³¹.

Але фендом в своєму нормальному існуванні орієнтований не лише на вирішення суто внутрішніх проблем підтримання поля масової культури. Він по сьогодні є елементом системи соціальних зв'язків, про що ми згаду-

вали на початку статті.

Наприклад, для нормального функціонування сучасного фендому необхідним є присутність його – як складової культурної інфраструктури – в міському просторі. Мова тут, перш за все, йде про формат конвенту.

На радянському (та й пострадянському, в межах т.зв. «старого фендому») просторі характерною рисою при проведенні таких заходів була принципова орієнтація на усталену систему «горизонтальних» зв'язків поміж учасниками. Система зв'язків між діями фендому була насиченою, але форми контактів між фендомом та «зовнішнім» соціальним світом – залишалися досить ускладненими³².

Ідеальним випадком тут було проведення конвенту поза межами міського простору (аж до радикального варіанту конвенту «Комариная плешь» (1987), чиї межі проведення були відокремлені від «соціалізованого» простору буквально – він проводився на о. Тузла, на узбережжі Азовського моря). Більшість конвентів в сьогоднішньому російськоцентричному фендомі орієнтовані саме на варіант «виїзних», та проводяться на базах пансіонатів тощо.

Кроком вперед – який, принаймні, дозволив розширити спектр звичних форм взаємодії фендому та навколишньої соціальної реальності – стала зміна формату конвенту з «виїзного» на «міський» (що, помітимо, давно вже стало стандартом для фендому західного, як, наприклад, у випадку найвідоміших польських конвентів – таких як «Полкон» чи «Пиркон»).

Проведення конвенту в міському просторі³³ має можливість переводити дії та практи-

²⁹ Тут треба звернути увагу, що клішування саме по собі не є чимось небезпечним для масової культури; навпаки, кліше є необхідною її частиною, а гра з ними та зміна внутрішнього наповнення (дещо в дусі теорії «міфу» Р.Барта [9] – необхідна умова існування масової культури як культури формульної.

³⁰ З необхідною обмовкою: тут ми говоримо, перш за все, про простір російськомовного фендому – оскільки, наприклад, в українському фендомі останні кілька років з'являються принципові відмінності, які вже не дозволяють сприймати поняття «фендом» в його генералізуючому сенсі (як це було можливо, принаймні, ще до початку 2010-х рр.).

³¹ Найбільш яскравим прикладом тут могло б бути сприйняття української тематики в російській масовій культурі останніх десятиліть – і та політизація української проблематики та реалій, що відбувається в російськомовному фендомі (що, беззаперечно, повинно було б стати темою для окремого розгляду).

³² Ця «непрозорість» конвентів добре відчувається, наприклад, в офіційних реляціях місцевої преси з місць проведення конвентів в СРСР: зокрема, наприклад, це стосується висвітлення «Аеліти» (як першого масштабного повнокровного конвенту в радянському фендомі) (див., напр.: [7]).

³³ Для України спробою такого формату стали конвенти «Зоряний міст» (м. Харків, 1999–2012) та «ЛіТерра-кон» (м. Київ, проводиться з 2014 р.)

ки, характерні (та сприйнятні) для фендому, в площину відкритості для контактів з «незаангажованими» (як із публікою – яка є необхідним елементом та «кров'ю» проведення конвентів, так і з владою та медіа-ресурсами – взаємодія з якими стає взаємовигідною для всіх сторін як в сенсі публісیتی, так і в подальшому сприйнятті конвентів як елементів символічного міського простору [26]).

Таким чином, якщо ми говоримо про розвиток фендому на пострадянському просторі, то можемо фіксувати принаймні дві базові (й різноспрямовані) тенденції, взаємодія та боротьба яких створюють ландшафт існування фендому. По-перше, це проблема герметичності

фендому, його «геттоїзації», де внутрішня самодостатність форм активності його діячів та рекурсивність культурного продукту будують бар'єри для повнокровного розвитку. По-друге ж, є протилежна тенденція – фендом з готовністю (хоча і з надмірними зусиллями) переходить до «відкритих» форм взаємодії поля популярної культури із суспільством. Диверсифікація, ускладнення його структурних одиниць, збільшення кількості подій, пов'язаних із життям фендому, зростання кількості інтегрованих членів – як і зростання якості взаємодії із соціальним середовищем дають право говорити про можливість подальшого розвитку фендому як елементу суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Королівств: мир Игры престолов и ПЛЮИО [Електронний ресурс]. Режим доступа: <https://7kingdoms.ru/> [дата доступа: 20.06.2019].
2. Ashley M. Science Fiction Magazines: The Crucibles of Change. *A Companion to Science Fiction*. – Edit. by David Seed. Oxford 2005. p. 60-76.
3. Knight D. The Futurians. New York, 1977. 276 p.
4. Nowakowski A. Fanzin SF: artyści – wydawcy – fandom, Poznań 2017.
5. Off-Line интервью с Борисом Стругацким [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.rusf.ru/abs/int.htm> [дата доступа: 20.06.2019].
6. Patten F. A Brief History of the LASFS [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://www.lasfsinc.info/index.php?option=com_content&task=view&id=56&Itemid=154 [дата доступа: 20.06.2019].
7. Аникин А. Все возрасты покорны... [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://www.fandom.ru/klf/klf_sverd1_1.htm [дата доступа: 20.06.2019].
8. Арбитман Р. Дорогие друзья! [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://www.fandom.ru/klf/klf_saratov_3.htm [дата доступа: 20.06.2019].
9. Барт Р. Миф сегодня. *Барт Р. Мифологии*. Москва, 2008. С. 265-323.
10. Борисов В. Миры братьев Стругацких: Энциклопедия. Т. 1 (А – Л), Москва, Санкт-Петербург 1999. – 544 с.
11. Борисов В. Миры братьев Стругацких: Энциклопедия. Т. 2 (М – Я), Москва, Санкт-Петербург 1999. – 560 с.
12. Брандис Е., Дмитриевский В. Фантасты пишут для всех! Неизвестные Стругацкие. Письма. Рабочие дневники. 1963 – 1966. Москва, 2009. С. 465-467.
13. Вахтангишвили И.. *Единство программное и организационное* [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.fandom.ru/klf/oklf_vk_1.htm [дата доступа: 20.06.2019].
14. Володихин Д. Интеллектуальная фантастика. Москва, 2007.
15. Володихин Д. *Поклонение культуре: Статьи о братьях Стругацких*. Севастополь, 2014.
16. Гаррисон Г. Неукротимая планета / пер. с англ. Л.Жданова. *Вокруг света*. № 5. № 9.
17. Журнал «Самиздат» [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://samlib.ru/> [дата доступа: 20.06.2019].
18. Завгородний Б. Воспоминания о Борисе Штерне. *F-хобби*. № 1(7). 2002. С. 45
19. Записка Отдела пропаганды ЦК КПСС «О серьезных недостатках в деятельности клубов любителей фантастики». *Знание – сила*. 1993. № 7. С. 102-103.
20. Зоряна фортеця [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://starfort.in.ua/> [дата доступа: 20.06.2019].
21. Ивашников К. Клубы любителей фантастики: опыт диалога с властью (1985–1991). *Новый исторический вестник*. № 16. 2007. С. 272-286.
22. История фэндома [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.fandom.ru/> [дата доступа: 20.06.2019].
23. Караваяев А. 4 истории (визуальные очерки). Волгоград, 2015.
24. Конкурс фантастических рассказов «Коллекция фантазий» [Електронний ресурс]. Режим доступа: <https://kolfan.livejournal.com/> [дата доступа: 20.06.2019].

25. Лаборатория Фантастики [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://fantlab.ru/> [дата доступа: 20.06.2019].
26. Легеза С. Конвент як «місце»: фендом у просторі міста. *Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання*. Харків, 2017. С. 291-292.
27. Логинов Ст. Страж Перевала. *Техника – молодежи*. № 3-4. 1988.
28. Материалы Всероссийского совещания по научно-фантастической и приключенческой литературе. *О фантастике и приключениях*. Ленинград, 1960. С. 241-327.
29. Мешавкин С. Мгновение, протяженностью в три дня [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.fandom.ru/convent/14/aelita_1981_12.htm [дата доступа: 20.06.2019].
30. Миры Анджея Сапковского [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.sapkowski.su/> [дата доступа: 20.06.2019].
31. Общество любителей рваных грелок [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ru-grelka.livejournal.com/> [дата доступа: 20.06.2019].
32. Объединенный Клуб фантастики «Великое Кольцо» (проект) [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.fandom.ru/klf/oklf_vk_2.htm [дата доступа: 20.06.2019].
33. Переслегин С. Бриллиантовые дороги. Переслегин С. Возвращение к звездам: фантастика и эволюция. Москва, Санкт-Петербург, 2010. С. 89-134.
34. Самутина Н. Великие читательницы: фанфикшн как форма литературного опыта. *Социологическое обозрение*. 2013. Т.12. №3. С. 137-194.
35. Світ Фентезі [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://svitfantasy.com.ua/> [дата доступа: 20.06.2019].
36. Семинар Бориса Стругацкого [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://litcenterspb.ru> [дата доступа: 20.06.2019].
37. Серебров Б. Второе рождение «Аэлиты» [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.fandom.ru/convent/14/aelita_1.htm [дата доступа: 20.06.2019].
38. Серия «Школа Ефремова» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://fantlab.ru/series115> [дата доступа: 20.06.2019].
39. Справка о группе «Людены» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.rusf.ru/abs/ludeni.htm> [дата доступа: 20.06.2019].
40. Стругацкие. Материалы к исследованию: письма, рабочие дневники. 1972–1977 гг. Волгоград, 2012.
41. Стужук О. Художня фантастика як теоретична проблема. *Слов'янська фантастика*. Київ, 2012. С. 52-63.
42. Суэнвик М. Постмодернизм в фантастике: руководство для пользователя / пер. с английского: А.Чертков. Суэнвик М. *Вакуумные цветы*. Москва, Санкт-Петербург, 1997. С. 433-572.
43. Толкиен Дж.Р.Р. Хранители / пер. с англ. А.Кистяковского и В.Муравьева. Москва, 1982.
44. Харитонов Е. Фантастический печатный самиздат 1966–2006. СССР. СНГ. Россия (*энциклопедия/справочник*). Москва, 2015.
45. Харламов И. I Всесоюзная конференция КЛФ [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.fandom.ru/about_fan/fanzin_strannik88_1_10.htm [дата доступа: 20.06.2019].
46. Хоббитские игрища 90 [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.fandom.ru/convent/87/hobbit_i_1990_3.htm [дата доступа: 20.06.2019].
47. Язневич В. Станислав Лем. Минск, 2014. 448 с.

References

1. 7Korolevstv: mir Igray prestolov i PLIO [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: <https://7kingdoms.ru/> [data dostupa: 20.06.2019].
2. Ashley M. Science Fiction Magazines: The Crucibles of Change. *A Companion to Science Fiction*. Edit. by David Seed. Oxford 2005. p. 60-76.
3. Knight D. The Futurians. New York, 1977. 276 p.
4. Nowakowski A. Fanzin SF: artysci – wydawcy – fandom, Poznan 2017.
5. Off-Line intervyyu s Borisom Strugackim [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: <http://www.rusf.ru/abs/int.htm> [data dostupa: 20.06.2019].
6. Patten F. A Brief History of the LASFS [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: http://www.lasfsinc.info//index.php?option=com_content&task=view&id=56&Itemid=154 [data dostupa: 20.06.2019].
7. Anikin A. Vse vozrasty pokornyy... [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: http://www.fandom.ru/klf/klf_sverdl_1.htm [data dostupa: 20.06.2019].
8. Arbitman R. Dorogie druzya! [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: http://www.fandom.ru/klf/klf_saratov_3.htm [data dostupa: 20.06.2019].
9. Bart R. Mif segodnya. Bart R. Mifologii. Moskva, 2008. S. 265-323.

10. Borisov V. Miry bratev Strugackih: Enciklopediya. T. 1 (A – L), Moskva, Sankt-Peterburg 1999. – 544 c.
11. Borisov V. Miry bratev Strugackih: Enciklopediya. T. 2 (M – Ya), Moskva, Sankt-Peterburg 1999. – 560 c.
12. Brandis E., Dmitrievskij V. Fantasy pishut dlya vseh! Neizvestnye Strugackie. Pisma. Rabochie dnevniky. 1963 – 1966. Moskva, 2009. S. 465-467.
13. Vahtangishvili I. Edinstvo programmnoe i organizacionnoe [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: http://www.fandom.ru/klf/oklf_vk_1.htm [data dostupa: 20.06.2019].
14. Volodihin D. Intellektualnaya fantastika. Moskva, 2007.
15. Volodihin D. Poklonenie kulture: Stati o bratyah Strugackih. Sevastopol, 2014.
16. Garrison G. Neukrotimaya planeta / per. s angl. L.Zhdanova. *Vokrug sveta*. № 5. № 9.
17. Zhurnal “Samizdat” [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: <http://samlib.ru/> [data dostupa: 20.06.2019].
18. Zavgorodnij B. Vospominaniya o Borise Shterne. F-hobbi. №. 1(7). 2002. S. 45
19. Zapiska Otdela propagandy CK KPSS “O serezhnyh nedostatkah v deyatelnosti klubov lyubitelej fantastiki”. *Znanie – sila*. 1993. № 7. S. 102-103.
20. Zoryana fortetsya [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: <http://starfort.in.ua/> [data dostupa: 20.06.2019].
21. Ivashnikov K. Kluby lyubitelej fantastiki: opyt dialoga s vlastyu (1985–1991). *Novyj istoricheskij vestnik*. № 16. 2007. S. 272-286.
22. Istoriya fendoma [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: <http://www.fandom.ru/> [data dostupa: 20.06.2019].
23. Karavaev A. 4 istorii (vizualnye ocherki). Volgograd, 2015.
24. Konkurs fantasticheskikh rasskazov “Kollekciya fantazij” [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: <https://kolfan.livejournal.com/> [data dostupa: 20.06.2019].
25. Laboratoriya Fantastiki [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: <https://fantlab.ru/> [data dostupa: 20.06.2019].
26. Legeza S. Konvent yak “miscce”: fendom u prostori mista. *Novi nerivnosti – novi konflikti: shlyahi podolannya*. Harkiv, 2017. S. 291-292.
27. Loginov St. Strazh Perevala. *Tehnika – molodezhi*. № 3-4. 1988.
28. Materialy Vserossijskogo soveshaniya po nauchno-fantasticheskoj i prikljuchencheskoy literature. O fantastike i prikljucheniyah. Leningrad, 1960. S. 241-327.
29. Meshavkin S. Mgnovenie, protyazhennostyu v tri dnya [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: http://www.fandom.ru/convent/14/aelita_1981_12.htm [data dostupa: 20.06.2019].
30. Miry Andzheya Sapkovskogo [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: <http://www.sapkowski.su/> [data dostupa: 20.06.2019].
31. Obshestvo lyubitelej rvanyh grelok [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: <https://ru-grelka.livejournal.com/> [data dostupa: 20.06.2019].
32. Obedinennyj Klub fantastiki “Velikoe Kolco” (proekt) [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: http://www.fandom.ru/klf/oklf_vk_2.htm [data dostupa: 20.06.2019].
33. Pereslegin S. Brilliantovye dorogi. Pereslegin S. Vozvrashenie k zvezdam: fantastika i evologiya. Moskva, Sankt-Peterburg, 2010. S. 89-134.
34. Samutina N. Velikie chitatelnicy: fanfikshn kak forma literaturnogo opyta. *Sociologicheskoe obozrenie*. 2013. T.12. №3. S. 137-194.
35. Svit Fentezi [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: <http://svitfantasy.com.ua/> [data dostupa: 20.06.2019].
36. Seminar Borisa Strugackogo [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: <http://litcenterspb.ru> [data dostupa: 20.06.2019].
37. Serebrov B. Vtoroe rozhdenie “Aelity” [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: http://www.fandom.ru/convent/14/aelita_1.htm [data dostupa: 20.06.2019].
38. Seriya “Shkola Efremova” [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: <https://fantlab.ru/series115> [data dostupa: 20.06.2019].
39. Spravka o gruppe “Lyudeny” [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: <http://www.rusf.ru/abs/ludeni.htm> [data dostupa: 20.06.2019].
40. Strugackie. Materialy k issledovaniyu: pisma, rabochie dnevniky. 1972–1977 gg. Volgograd, 2012.
41. Stuzhuk O. Hudozhnaya fantastika yak teoretichna problema. *Slov'yanska fantastika*. Kiyiv, 2012. S. 52-63
42. Suenvik M. Postmodernizm v fantastike: rukovodstvo dlya polzovatelya / per. s anglijskogo: A.Chertkov. Suenvik M. Vakuumnnye cvety. Moskva, Sankt-Peterburg, 1997. S. 433-572.
43. Tolkien Dzh.R.R. Hraniteli / per. s angl. A.Kistyakovskogo i V.Muraveva. Moskva, 1982.
44. Haritonov E. Fantasticheskij pechatnyj samizdat 1966–2006. SSSR. SNG. Rossiya (enciklopediya/spravochnik). Moskva, 2015.
45. Harlamov I. I Vsesoyuznaya konferenciya KLF [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: http://www.fandom.ru/about_fan/fanzin_strannik88_1_10.htm [data dostupa: 20.06.2019].
46. Hobbitskie igrisha 90 [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupa: http://www.fandom.ru/convent/87/hobbit_i_1990_3.htm [data dostupa: 20.06.2019].
47. Yaznevich V. Stanislav Lem. Minsk, 2014. 448 c.